

Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələrin bəzi məsələləri

Elşad Abışov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası.
Azərbaycan. E-mail: elsad_abisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

XÜLASƏ

Məqalədə sintaktik əlaqələr və bu əlaqələrin spesifikasiyası ilə bağlı sistemli şəkildə məlumat verilir. Tədqiqat prosesində, həmçinin sintaktik əlaqələrin qurulması haqqında qeyd olunan ziddiyyətli fikirlərin məzmununa aydınlıq gətirilir, yeri gəldikcə fikir dolaşılığına yol açan bu problemin aradan qaldırılmasında müəllifin arqumentləşdirilmiş elmi analizləri təhlil edilir. Söylənən hər bir analitik mülahizə dilin qrammatik quruluşunda sabitləşmiş mövcud qanunauyğunluqlar və faktiki dil materialları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

sintaksis, sintaktik əlaqə, qrammatika, qrammatik quruluş, qrammatik məna

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 12.10.2022
qəbul edilib: 17.12.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru,
professor İsmayıl Kazımov.

Some issues of syntactic relations in the modern Azerbaijani language

Elshad Abishov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. ADPU, Department of Modern Azerbaijani Language. Azerbaijan. E-mail: elsad_abisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

ABSTRACT

The article provides systematic information on syntactic relations and the specifics of these relations. In the process of research, the content of the contradictory opinions about the establishment of syntactic connections is clarified, and the authors' argumentative scientific analysis is given a wide place in overcoming this confusing problem. Each of these analytical considerations is based on existing patterns and factual language materials that have been established in the grammatical structure of the language.

KEYWORDS

syntax, syntactic connection, grammar, grammatical structure, grammatical meaning

ARTICLE HISTORY

Received: 12.10.2022

Accepted: 17.12.2022

Giriş / Introduction

Söz birləşmələrinin tərəfləri və cümlə üzvləri arasında qrammatik münasibətlərin qurulmasına xidmət edən sintaktik əlaqələr (və onların növləri) haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif mülahizələrə təsadüf edilir. Bu əlaqələrdən cümlənin predikativ mərkəzinin formalaşmasında həlledici rola malik olan uzlaşma əlaqəsi barədə dilçi alim Y.Seyidov yazır: “Uzlaşma şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Təbə edən tərəf hansı şəxsə aiddirsə, təbə tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlaqələri qəbul edir. Təbə olan tərəfin tək və cəmliyi də təbə edən tərəfdə əks olunur. Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlilik və şəxs sonluqları vasitəsilə reallaşır. Məsələn, mən tələbəyəm, biz tələbəyik, sən tələbəsən, siz tələbəsiniz, siz gəlibsiz və s.” [1, s.24].

Dilçi alimlər Q.Kazımov, B.Xəlilov və başqalarının araşdırmalarında da asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşması *uzlaşma əlaqəsi* adlandırılır [6, s.21-25; 9, s.17-25].

Predikativ birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlı fikir ayrılığı demək olar ki, müşahidə olunmur. Məlum olduğu kimi uzlaşma predikativ birləşmələrlə yanaşı, həm də qeyri-predikativ birləşmələrin tərəfləri arasında özünü göstərir. Məsələn, mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabı və s.

Mənbələrdə qeyri-predikativ birləşmələrin komponentlərini əlaqələndirən uzlaşmanın ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri adlandırılan ismi birləşmələrin tərəfləri arasında işləndiyi qeyd edilir [11, s.26-28]. B.Xəlilov bu barədə məlumat verərkən yazır: “Üçüncü növ təyini söz birləşmələrindəki uzlaşma bütün şəxslərə görə olur, yəni üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi hər üç şəxsdə ola bildiyi üçün ikinci tərəf də hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu və s. [9, s.19-21]. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə müqayisədə ikinci növdə uzlaşma məhduddur. Bu tip birləşmələrdə uzlaşma yalnız ikinci tərəfin üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi ilə düzəlir. Məsələn, ellər atası, şairlər yurdu və s.

Professor Y.Seyidov da buna uyğun olaraq struktur baxımdan üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində qurulan mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu və s. birləşmələrdə olduğu kimi, məktəb direktoru, kolxoz sədri və s. ikinci növ təyini söz birləşmələrini uzlaşma əlaqəsinə aid edir [11, s.25-28].

Deməli, hər iki tədqiqatçı (Y.Yusifov, B.Xəlilov) həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələrini, başqa sözlə, birinci tərəfi ismin yiyəlik və qeyri-müəyyən yiyəlik hallarda olan bütün birləşmələri fərq qoymadan uzlaşma əlaqəsinə aid edir ki, bu da nəticədə sintaktik əlaqələrin sərhədinin qarışdırılmasına və tədris prosesində fikir dolaşığına səbəb olur.

Sintaktik əlaqələrin izahında müşahidə olunan ziddiyyətli fikirlər bununla məhdudlaşmır. Belə ki, araşdırmalarda *Əhmədin bacısı, onun sözləri* üçüncü növ ismi birləşmə konstruksiyalı sərbəst birləşmələrinin tərəfləri arasında qrammatik münasibətlər əvvəlcə uzlaşma, sonra isə idarə əlaqəsi şəklində izah olunur, yəni eyni struktura malik olan söz birləşmələrinin tərəflərini bir-birinə bağlayan sintaktik əlaqələr hər hansı elmi şərh verilmədən bir yerdə uzlaşma, başqa bir yerdə isə idarə əlaqəsi kimi təqdim edilir [11, s.19-2; 9, s.16-23].

B.Xəlilov belə birləşmələrdə idarə əlaqəsinin olmasını ismin yiyəlik halını idarə etməsi ilə əlaqələndirir. Onun bu mülahizəsi məzmun etibarilə Q.Kazımovun idarə əlaqəsi haqqındakı fikri ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Professor Q.Kazımov adlıq, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallar istisna olmaqla, ismin digər hallarının idarə əlaqəsinə xidmət etdiyini qeyd edərək yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda olan (-ın⁴, -a², -i⁴, -da², -dan²) sözlərin idarə olunan tərəf olduğunu yazır [6, s.22-24]. Lakin o, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq tərəfləri arasında bəzən uzlaşma, bəzən isə idarə əlaqəsinin olduğu iddia edilən birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili *Əhmədin bacısı, onun sözləri* söz birləşmələrinin komponentlərinin bir-biri ilə (uzlaşma və idarədən ibarət) qarşılıqlı tabelilik yolu ilə əlaqələndiyini göstərmiş, bununla da problemin uğurlu elmi şərhini verməyə nail olmuşdur [6, s.21-24].

Şübhəsiz ki, müəllifin bu konsepsiyası ismin söz birləşmələrinin tərəfləri arasında təbii əlaqənin qurulmasına xidmət edən hal dəyişmələri qanunauyğunluğuna əsaslanır, yəni yiyəlik hal şəkilçili birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfin mənsubiyyətə görə dəyişməsinə tələb edərək onu özünə uyğunlaşdırdığı kimi (məs., *təbiətin gözəlliyi*), ikinci tərəf də öz növbəsində birinci tərəfin adlıq haldan çıxıb yiyəlik hala düşməsinə tələb etməklə (məs., *təbiətin gözəlliyi*) onu idarə edir, bununla da tərəflər arasında (uzlaşma və idarədən ibarət) qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi yaranır.

İdarə əlaqəsində mübahisə doğuran mülahizələrdən biri də ənənəvi dilçilikdə idarə əlaqəsinə daxil edilən *məktəb direktoru, dağ havası* modelində qurulan ikinci növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfin (ikinci tərəfin) tələbinə əsasən bir sıra hallarda yanaşma əlaqəsinə aid edilməsidir.

“Dəniz suyu”, “dənizin suyu” ismi birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqənin tədqiqinə xüsusi məqalə həsr edən R.Xəlilov bu tip birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsinin üçünün də (uzlaşma, idarə, yanaşma – E.A) olduğunu qeyd etmişdir [8, s.44-46]. Ondan fərqli olaraq prof. Ə.Dəmirçizadə “dağ havası”, “bulaq suyu” birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma, Y.Yusifov və Q.Kazımov yanaşma və uzlaşma, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə və N.X.Dimitriyev yanaşma və idarə, Ə.Abdullayev isə idarə və uzlaşma əlaqələrinin olduğunu qeyd etmişlər [3, s.194-197; 11, s.23-26; 7, s.26-28; 1, s.19-21].

Bu tip birləşmələrin sintaktik münasibətlərində yanaşmanı əsas götürənlər fikirlərini birinci tərəfin şəkilsiz işlənməsi, başqa sözlə, qeyri-müəyyənlik bildiren ziyəlik halda olması ilə izah edirlər [11, s.29-34; 6, s.23-27]. Doğrudur, ikinci növ ismi birləşmələrdə asılı tərəf şəkilsiz işlənir, ancaq bu onların tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsinin olması anlamına gəlmir, çünki ikinci növ ismi birləşmələrlə müqayisədə yanaşma əlaqəli birləşmələrdə, ümumiyyətlə, morfoloji göstərici olmur. Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə qurulur. Asılı tərəf əvvəl, əsas tərəf sonra işlənir. Asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır və tabe olur. Məsələn, yaşıl yarpaq, uca çinar [6, s.18-21].

Verilən izahatdan aydın olur ki, substantiv birləşmələrdə yanaşmanın formalaşmasında iştirak edən tərəflər yalnız adlıq halda olmalıdır, çünki ismin digər hallarında söz sırası və intonasiya ilə əlaqə mümkün deyildir.

Bu xüsusiyyət *dağ havası*, *bulaq suyu* söz birləşmələrinin yanaşma əlaqəli birləşmələrlə eyni struktura malik olmadığını göstərir. Belə ki, yanaşma yalnız söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə düzəldiyi halda, bu tip birləşmələr ikinci tərəfə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilsizinin qoşulması ilə formalaşır. Bundan əlavə, yanaşma əlaqəli birləşmələrin birinci tərəfi sintaktik təhlil zamanı cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir. Məsələn:

Mərmər abidələr, tökmə heykəllər

Bəzəkdir hər böyük, kiçik şəhərə

[S.Vurğun].

Şeir parçasında verilmiş mərmər, tökmə, böyük, kiçik sözləri təyin, abidələr, heykəllər mübtədə, şəhərə sözü isə tamamlıqdır.

Dağ havası, *bulaq suyu* konstruksiyalı ikinci növ ismi birləşmələr yanaşma əlaqəli söz birləşmələrindən fərqli olaraq belə bir xüsusiyyətə malik deyil. Bütün məqamlarda tərəflər parçalanmadan bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn, “*Təmiz dağ havası və bulaq suyu bir çox xəstəliklərin dərmanıdır*” nümunəsində *dağ*

havası və bulaq suyu birləşmələrinin tərəfləri parçalanmadan cümlənin mürəkkəb və həmcins mübtədası vəzifəsində çıxış etmişdir.

Dil faktları və gətirilən nümunələr aydın şəkildə göstərir ki, qeyri-müəyyən yiyəlik hallı birləşmələrin ikinci tərəfin tələbi əsasında yanaşma yox, idarə əlaqəsinə daxil edilməsi daha çox məntiqə uyğundur. İdarə əlaqəsinin spesifikasiyası haqqında söylənən fikirlər də bu mülahizənin doğruluğunu şərtləndirir. Y.Seyidov bununla bağlı yazır: “İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada *təbe* söz *təbe* olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər hallarında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin *təbe* tərəfi hallana bilən substantiv və ya müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Məsələn, qapını açmaq, evə gəlmək, məni dinləmək və s.” [1, s.28-30].

M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayevin tədqiqatlarında da idarə əlaqəsi *təbedici* sözün tələbi ilə *təbe* sözün adlıq haldan çıxıb başqa hallara düşməsi şəklində izah olunur [1, s.29-30].

Bəzən sintaktik əlaqələrin araşdırılmasında qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olduğu kimi, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələr də yanaşmaya aid edilir.

Birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan birləşmələrin strukturu və tərəfləri arasındakı əlaqə forması onun yanaşmaya uyğun gəlmədiyini göstərir. Burada ziddiyyət doğuran ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, yanaşma əlaqəsində birinci tərəf cümləyə əsasən təyin kimi daxil ola bildiyi halda, qeyri-müəyyən təsirlik hallı birləşmələrdə birinci tərəf həmişə cümlədə vasitəsiz tamamlıq olur, birbaşa feillərlə əlaqələnərək hərəkətin təsirinə məruz qalır və müstəqim obyektə çevrilir. Feillə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan söz arasındakı əlaqə o qədər möhkəm olur ki, feil bu halda olan sözün qoşmalarla belə, əlaqələnməsinə imkan vermir. Bundan əlavə, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan birləşmələrdə birləşmənin tərkibinə söz artırmadan və söz sırasını pozmadan istənilən vaxt birinci tərəfə təsirlik hal şəkilçisini asanlıqla artırmaq mümkün olur. Məsələn, kitab oxumaq, kitabı oxumaq; su içmək, suyu içmək və s.

Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olduğu kimi, burada da sintaktik əlaqə söz sırası və intonasiya ilə deyil (bu yanaşmaya xas xüsusiyyətdir), əsas tərəfin (ikinci tərəfin) tələbi ilə asılı sözün adlıq haldan çıxıb qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala düşməsi, idarə olunması və bu səbəbdən də əsas tərəfin üçüncü şəxsin şəxs şəkilçisini qəbul etməsi ilə qurulur.

Nəticə / Conclusion

İsmin hal dəyişmələrinin qanunauyğunluğu da bu tip birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma yox, idarə əlaqəsinin olduğunu göstərir. Belə ki, isim cümlədə müxtəlif vəzifələr daşıyır. Bu vəzifələri daşımaq üçün isimlər hər şeydən əvvəl xəbərlə, xüsusən feili xəbərlə sintaktik əlaqəyə girməlidir. Yəni xəbər olan feilin və ya feildən əmələ gələn başqa sözün tələbinə görə isimlər öz şəkillərini dəyişməli olur. Məsələn, “*baxıram*” feilinin tələb etdiyi *nəyə?* sualı “kitab” isminin bir şəkildə (kitaba şəklində), “*görürəm*” feili isə başqa bir şəkildə (kitabı şəklində) işlənməsinə səbəb olur [4, s.44-46]. Deməli, söz birləşməsi və cümlə daxilində işlənən hər hansı isim əlaqələndiyi feilin tələbi ilə adlıq haldan çıxıb, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala düşərək idarə olunub. Deməli, burada yanaşma əlaqəsindən danışmaq absurddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Ağamalıyev H. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Bakı, “Şərq-Qərb”. 424 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (1960). I hissə (morfologiya). Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı. 334 s.
3. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 245 s.
4. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”. 280 s.
5. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. (1970). Azərbaycan dilinin qrammatikası. 6-8 siniflər üçün dərslik. Bakı, “Maarif”. 189 s.
6. Kazımov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, “Elm və təhsil”. 500 s.
7. Kazımov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, “Elm və təhsil”. 400 s.
8. Xəlilov R. (1958). Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. Azərb. SSR EA-nın məruzələri, XIV cild, s.42-48.
9. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 428 s.
10. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. (1960). Bakı, API-nin nəşriyyatı. 154 s.
11. Seyidov Y. (1966). Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”. 340 s.